

iFilosofie

Tijdschrift van de ISVW | oktober 2023 | Nummer 71

- **Marthe Kerkwijk**
over Clara Wichmann
- **Lisa Doelands**
Apocalypsofie
- **Chiara Robbianos**
wereldfilosofie

●
ISVW

Misdaad of straf

Lees jij ook graag stijlgidsen? Ik vrolijk steevast op van knorrepotten die aspirantschrijvers voor eens en voor altijd willen vertellen hoe schrijven wél moet. Ook filosofen zouden moeten geven om schrijfkwaliteit; ondergetekende is er althans van overtuigd dat een ware gedachte helder en zo precies als mogelijk dient te worden geformuleerd. Filosofie is immers ook een voortdurend gevecht tegen onduidelijkheid en het kwaad van de verbloeming.

In deze *iFilosofie* maak je kennis met Clara Wichmann, een van die fijne filosofen die zeggen waar het op staat. Wie straft, faalt moreel. Hatsekidee. Hertaler Marthe Kerkwijk leidt je verder in, in gesprek met Sanne Rombouts. Verder tref je apocalyptisch denken (wen er maar aan), René ten Bos over Baldus de Ubaldis (je weet wel, die), knappe biografieën over filosofische vriendschappen en de nieuwste Nussbaum (of is het de een-na-nieuwste? Ik ben de tel kwijt). Een volgend interview vertelt je alles over kernbegrippen uit de wereldfilosofie. Hamlet wist het al: *There are more things in heaven and earth, Horatio, / Than are dreamt of in your philosophy.*

En dat filosofen soms toch aardig schrijven kunnen, laten Nietzsches gedichten je bovenal zien.

Lees!

Florian Jacobs (hoofdredacteur)

4

'Wanneer we straffen hebben we moreel gefaald'

Interview met Marthe Kerkwijk

DOOR SANNE ROMBOUTS

7

Op de woelige baren van de apocalypsRecensie *Apocalypsografie* – Lisa Doeland

DOOR MARK LEEGSA

10

Para-doxaal: Baldis de Ubaldis

DOOR RENÉ TEN BOS

12

Filosofische vriendenRecensies *The Women Are Up to Something* - Benjamin Lipscomb en *Het Kwartet* - Clare Mac Cumhaill & Rachael Wiseman

DOOR QUINTUS MASIUS

15

Een gereedschapskist voor filosofen

Interview met Chiara Robbiano

DOOR MARAH SEREMAK

19

Nietzsche: een ode aan het levenRecensie *Dit alles ben ik. Gedichten* – Friedrich Nietzsche

DOOR ARTHUR VEENSTRA

21

Op naar een rechtvaardigere wereldRecensie *De kosmopolitische traditie. Een nobel maar onvolkomen ideaal* – Martha Nussbaum

DOOR KIM SCHREIER

24

Ook verschenen

Hoe stel je de juiste vragen?

25

ISVW Agenda

‘Wanneer we straffen hebben we moreel gefaald’

Marthe Kerkwijk over Clara Wichmann en de onrechtvaardigheid van straf

Filosofie van een eeuw geleden kan ons nog steeds wat leren, laat ISVW-programmamanager Marthe Kerkwijk zien. Ze stofte het werk van Clara Wichmann af, hertaalde het en voorzag het van een inleiding. Het resultaat is *Het recht tot straffen hebben we niet, een verfrissend betoog dat het idee dat op misdaad straf moet volgen doet wankelen*.

Door Sanne Rombouts

Hoe is het zo gekomen dat je met Wichmanns werk aan de slag bent gegaan?

De aanleiding was redelijk toevallig. Tijdens het opruimen bij de ISVW stuitte ik op wat boeken van Clara Wichmann en die grepen me. Ik las een filosoof die met vuur betoogt en ik vond het een verrassend overtuigend argument voor zo'n oud werk. Bovendien ontdekte ik dat we een persoonlijke connectie hebben. Toen ik die boeken las was ik 36, de leeftijd die zij had toen ze stierf. Zij was gespecialiseerd in sociale filosofie en dat is toevallig ook mijn specialisme. Ook was ze lid van de programmacommissie en docent bij de ISVW. Ze was dus, net als ik, programmamaker. Dat vond ik zo frappant dat ik dacht: ik ben de aangewezen persoon om deze filosofe te vertegenwoordigen in het nu. Ik geloof niet in reïncarnatie, maar voor zover haar ideeën nog bij de ISVW door de lucht zweven is het aan mij om die eruit te vissen. Ze hoort bij de geschiedenis van de ISVW en is een goede filosoof die we aan een groter publiek beschikbaar moeten stellen. De essays die Wichmann voor een publiek schreef zijn bovendien

goed geschreven. In deze teksten probeert ze te overtuigen, ze speelt in op haar publiek en hun morele gevoel en ze toont begaafde retorische vaardigheden.

Heb je daar een voorbeeld van?

Ja, in het oprichtingsmanifest van het Comité van actie tegen de bestaande opvattingen omtrent misdaad en straf zegt ze: Wij richten ons tot jullie, *onveroordeelden én veroordeelden*, met een beroep op jullie volle menselijke waardigheid. Onveroordeelden, herzie de maatschappij en het strafbegrip. Beklaagden, veroordeelden, ontslagenen: voel je mens.' Ze richt zich heel direct tot de mensen die ze toespreekt, hoewel ik betwijfel of er veroordeelde mensen tot het publiek behoren, die zitten immers in de gevangenis. Het feit dat ze hen opneemt in haar aanspreekvorm is een teken van respect. Ze wil niet alleen spreken *over* 'misdadigers', tussen aanhalingstekens, maar ook *tot* hen. Als je dat doet tegenover mensen die zelf niet veroordeeld zijn, dan geeft dat ook een signaal af. Dat is wat mij betreft een hele mooie retorische zet.

Hoe zou je Wichmanns standpunt over misdaad en straf omschrijven?

Wichmann stelt dat we misdaad en straf los van elkaar moeten gaan zien. Ze ontleedt verschillende soorten misdaad en stelt dat we ons moeten afvragen of sommige misdaad wel misdaad is. Dat wat we als misdaad framen, heeft veel te maken met wie er aan de macht is. Ook is er misdaad doordat mensen door verwaarlozing of generationele armoede niet hebben kunnen opgroeien in de omstandigheden die nodig zijn om een gezond moreel kompas te ontwikkelen. De maatschappij heeft deze mensen tekortgedaan waardoor zij misdaden gaan plegen. Er zijn ook mensen die op zo'n manier in elkaar zitten dat ze onberekenbaar zijn en bijvoorbeeld gewelds- of zedendelicten plegen, maar dat moet je zien als een stoornis. Die mensen moet je volgens Wichmann behandelen als mensen die geen straf, maar zorg nodig hebben.

Clara Wichmann

Wichmanns voorstel is om onze energie te richten op dat wat nodig is om de zaak ten goede te keren. Wie een misdaad pleegt, lijdt daar zelf onder omdat het een moreel tekort is. We moeten dat tekort weer goed doen en dat gebeurt niet door te straffen. Wichmann stelt dat straf, ook als die een middel is tot afschrikking of resocialisatie, onrechtvaardig is en gaat heel uitgebreid de argumenten voor straffen te lijf. Of je het overtuigend vindt of niet, je hebt er een behoorlijke dobber aan om daar een woordje tegenin te brengen. Zelf ben ik er niet uit of dat überhaupt lukt of niet, maar ik vind haar argument heel sterk, dus op dit moment krijgt zij van mij het voordeel van de twijfel.

En waar zit de twijfel dan?

Ik hecht nog wel aan de vrije wil. Wichmann zweert de vrije wil weliswaar niet af, maar ik mis in haar betoog een methode om misdadigers op hun verantwoordelijkheid aan te spreken zonder hen te straffen.

Hoe zouden we elkaar volgens jou wel verantwoordelijk kunnen houden? Wichmann stelt dat we als mens geen recht kunnen spreken over een ander.

Ja precies, ze is natuurlijk ook een anarchist. Straffen om de rechtsstaat te beschermen verwerpt ze, omdat de rechtsstaat niet meer is dan de in steen gebeitelde belangen van de heersende klasse. Daar zit wat in. Dat iets toevallig vandaag in de wetboeken staat, wil niet zeggen dat het goed is. Maar we kunnen volgens mij niet zonder rechtsstaat. De waarde van de rechtsstaat is dat die mensen kan beschermen, ook als die daarin soms faalt. Ik vraag me af hoe dat kan zonder straf. We kunnen nog meer energie steken in het verbeteren van de omstandigheden van mensen die kwetsbaar zijn om misdaden te plegen. Maar dan nog, als iemand bijvoorbeeld verkracht wordt, hoe kan een rechtsstaat daarop reageren en de dader er gepast verantwoordelijk voor houden? Daar is Wichmann niet zo concreet over.

In een voetnoot merk jij op dat Wichmann steeds idealistischer wordt en dat we die idealen niet als haalbaar hoeven te beschouwen om er toch naar te streven. Moeten we ook Wichmanns verwerping van straf zo beschouwen?

Ja, ze is superidealistisch en dat erkent ze zelf ook. Het radicale aan haar standpunt is dat ze haar filosofie niet laat hangen van hoe de zaken in de wereld geregeld zijn. Ze kijkt naar de stip op de horizon die we nooit bereiken maar die ons wel richting moet geven. Filosofen noemen dat een regulatief ideaal. Ze wil dat we ons realiseren dat we wanneer we straffen eigenlijk ook moreel gefaald hebben als maatschappij.

Wichmann heeft het veel over daders. Wat vraagt ze van slachtoffers?

Dat is een goede en controversiële vraag in deze tijden. Herstelrecht is nu een hot topic in het strafrecht. Het idee is dat als er een misdaad gebeurd is, er dan iets misgegaan is dat herstel behoeft. Dat gaat om herstel richting de slachtoffers, maar ook daders hebben recht op herstel van hun morele status en van wat er met hen aan de hand is. En ook de samenleving in brede zin

heeft recht op herstel. Bij sommige herstelrechtdenkers kan straf daarin een rol spelen, zij zeggen dat slachtoffers recht hebben op bevrediging van hun wraakgevoel en dat een dader herstelt door die straf te ondergaan. Anderen zeggen dat straf daarin geen rol heeft en Wichmann kun je tot die groep rekenen, hoewel herstelrecht echt iets van deze tijd is. Wichmann gaat in tegen het idee dat slachtoffers recht hebben op vergelding en stelt dat er eigenlijk geen onderbouwing is voor wraak, anders dan het wraakgevoel zelf. Het klinkt dan al snel alsof je slachtoffers niet serieus neemt, maar Wichmann zegt dat slachtoffers wel recht hebben op die gevoelens van wraak. Omdat dat gevoel zich niet laat bevredigen, zijn slachtoffers zelf niet werkelijk gediend met wraak. Ze zijn er beter mee gediend als ze de misdadiger ook kunnen zien als een mens, al is dat natuurlijk wel veel gevraagd. Verder gaat Wichmann helaas vrij weinig in op de rol van slachtoffers. Ze stelt wel dat toekomstige potentiële slachtoffers het recht hebben dat misdaad geminimaliseerd wordt door de omstandigheden aan te passen. Dat is echter moeilijk te verkopen omdat mensen zo graag vergelding willen. Dat sluit sterk aan op onze morele intuïtie en dat erkent Wichmann ook. Ze zegt dat wanneer je erin slaagt om die morele intuïtie te bekritisieren en ontkrachten, slachtoffers daar mogelijk ook minder last van hebben.

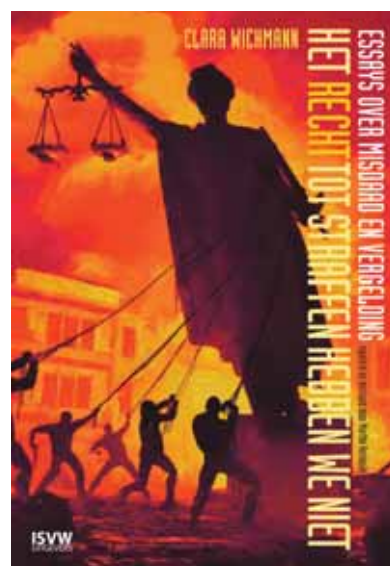
Van wie hoop je dat ze dit boek lezen?

Ik hoop dat rechtenstudenten en natuurlijk juristen, rechters en rechtsfilosofen het lezen, en mensen in het gevangeniswezen en misschien ook mensen die in gevangnissen wonen, de 'gij veroordeelden' die Wichmann ook aanspreekt. Dat die het lezen voor hun eigen emancipatie.

Als veroordeelde lijkt het me bemoedigend om dit boek te lezen. Hoe zou het als rechter zijn?

Rechters staan onder een enorme maatschappelijke druk om strenger te straffen. Maar dat is nog wat anders dan dat ze dat zelf willen. Ze staan in de rechtszaal oog in oog met een mens waar ze over moeten oordelen, want dat is de consequentie van een rechtsstaat. Ook al kun je niet echt oordelen, je moet dat toch doen. Rechters zijn zich er heel erg van bewust dat hun oordeel altijd voorlopig is en kwetsbaar voor fouten, hoe zorgvuldig ze ook te werk gaan. Je kunt over de precieze morele status van iemands ziel niet oordelen, maar je kunt iets wel langs het wetboek houden en de omstandigheden zoveel mogelijk laten meewegen. Ik denk dat

dit boek voor rechters prikkelend kan zijn en hen kan helpen om weerstand te bieden tegen de druk om strenger te straffen.

Clara Wichmann, *Het recht tot straffen hebben we niet. Essays over misdaad en vergelding.* Ingeleid en hertaald door Marthe Kerkwijk, Leusden: ISVW uitgevers. Prijs € 19,95

Op de woelige baren van de apocalyps

Kan de filosofie ons leren zo goed mogelijk uit te sterven? Lisa Doeland denkt van wel: als de filosofie eerst afrekent met gevaarlijke fantasieën die zeggen ‘groen’ te zijn maar intussen alles wat de klimaatcatastrofe aanjaagt bij het oude laten, en ons dan laat voelen hoezeer we verknoopt zijn met alles wat we de uitsterving injagen. In *Apocalypsofie* doet Doeland een en ander met verve. Daarmee beantwoordt zij de existentiële vraag, al blijft de apocalyps zelf in conceptuele duisternis gehuld.

Door Mark Leegsma

Al sinds Plato is een van de aspecten van filosofie nadrukkelijk existentieel: filosoferen is leren sterven. Vandaar dat Lisa Doeland zich in haar essaybundel *Apocalypsofie* de vraag stelt of filosofie ons, levend in tijden van klimaatcatastrofe, ook zou kunnen leren *uitsterven*. Het einde van de menselijke soort staat tenslotte voor de deur, als we niet al met één been in het graf van de door onszelf aangerichte massa-extinctie

staan. Dat weet Doeland zo goed als zeker, en wel omdat we volgens haar niet te maken hebben met een gewone catastrofe of *collapse*, maar met ondergang en openbaring in één – een apocalyps. Dat we gaan uitsterven staat dus buiten kijf. De vraag die Doeland wil beantwoorden is daarom eerder hoe we dat *zo goed mogelijk* kunnen doen.

Als ‘apocalypsoof’ laat zij inderdaad zien en ook voelen dat de apocalyps niet iets is wat ons nog te wachten

staat. Nee, de openbaring is juist dat de apocalyps ‘al- lang heeft plaatsgevonden en dat het probleem is *dat het zo verdergaat*’. In het licht van de openbaring is het voor haar ook geen geheim wat er zo rampzalig verder- gaat: het kapitalisme en de status quo waar dat kapita- lisme baat bij heeft. Zeggen dat we *in* de apocalyps leven, zoals zij doet, wil dus zeggen dat de puinhoop overal om ons heen is, maar dat de waarheid evenzeer voor het oprapen ligt, tenminste voor wie het wil zien. Behalve ‘dat het zo verdergaat’ is het probleem alleen dat wij voor dat laatste geen oog hebben, of het hele- maal niet *willen* zien.

Vandaar dat Doeland er een dubbele taakopvatting op nahoudt. Waar het kan, wijst zij de lezer op de even be- vreemdende als troostrijke schoonheid van door het kapitalisme achtergelaten brokstukken en ruïnes. Prachtig is bijvoorbeeld hoe ze het bekende beeld van de dode albatroskuiken met een buik vol onverteerbaar plastic verbindt aan Samuel Taylor Coleridges gedicht ‘The Rime of the Ancient Mariner’, over een zeeman die een albatros – een geluk brengende vogel, geloofden zeelui – uit de lucht schiet en als boetedoening om zijn nek moet hangen. Later, wanneer het schip vergaat, is deze zeeman de enige die de scheepsramp overleeft. Zowel de ene als de andere dode albatros, zegt Doeland, leert ons de last te dragen dat ons afval geenszins ‘weg’ is als het uit ons blikveld is verdwenen en dat we veeleer ‘op de vreemdste manieren met van alles verknoopt zijn’. Zo en alleen zo zullen we leren varen over de woel- lige baren van de apocalyps.

Maar Doeland blijkt ook uit een ander vaatje te kunnen tappen. Als het moet, maakt zij gehakt van ‘recycling, groene groei en andere gevaarlijke fantasieën’ om zo de lezer te confronteren met het geloof dat we met een ecologisch gebaar hier en daar best op dezelfde, kapi- talistische voet verder kunnen. Consumeren, produce- ren, groeien en vooral weggooien: het kan allemaal heus wel, als we het maar duurzaam doen – alsof het probleem niet precies is dát we maar doorgaan en zo langzaam alles waarmee we verknoopt zijn, en dus *onzelf*, onverteerbaar maken. Doeland rekent effectief af met dergelijke giftige valsheden. Bovendien verzuimt ze niet te benoemen dat het cynische of gelaten weer- woord – als de apocalyps al heeft plaatsgevonden, wat maakt het dan uit? – net zo vals is, want zolang het ver- dergaat, wordt het alleen maar erger en erger. De apo- calyps beamen en ertegen in het geweer komen sluiten elkaar volgens Doeland dus niet uit. Tot slot reduceert ze dat gemakzuchtige groene geloof van ons, of liever gezegd ons neurotische niet-willen-weten, tot één triest cliché: ‘ik weet het wel, maar...’ Daarmee legt ze de vin-

Lisa Doeland

ger genadeloos op de zere plek. Dat zij zichzelf daarbij niet ontziet, siert haar en zet haar betoog kracht bij.

In dat opzicht is Doeland consistent. Ze staat niet op haar gemakje van buitenaf de apocalyps te beschouwen en maakt van zichzelf als auteur evenmin de uitzonde- ring die de regel bevestigt. Nee, ook zij zit integraal in de apocalyps en is in die zin historisch, lokaal en niet in de laatste plaats biografisch gesitueerd. Anekdotisch materiaal fungeert vaak niet alleen als opstapje naar de eigenlijke filosofische reflectie, het geeft er ook inhoud, smaak en humor aan – is dat materiaal immers niet al- lemaal waarheidspuin? Tegelijk begint de apocalypso- fische schoen hier te wringen. Want als we er allemaal en helemaal in zitten, zoals Doeland beweert en al doende bevestigt, vanwaar dan het vermogen om waar van vals te onderscheiden – wat zou de apocalyps qua openbaring immers anders zijn?

Goddelijke openbaringen worden in de regel aan pro- feten en andere uitverkorenen gedaan. Nu lijkt Doeland zich daar niet mee te vereenzelvigen, maar het valt niet te ontkennen dat de apocalypsoof willens en wetens het spanningsveld opzoekt tussen de *shock and awe* van de profeet en het kritisch-rationele betoog van de filosoof. Aan spanning dus geen gebrek in *Apocalypsografie*, alleen zou juist dat wel eens de achilleshiel van Doelands boek kunnen zijn. De bron van al die spanning is uiteindelijk de apocalyps zelf. Tenslotte roept de stapeling van be- tekenissen – een gebeurtenis die al heeft plaatsgevon-

den, een gebeuren dat voortduurt maar altijd nog erger kan, én een openbaring van zichzelf – de vraag op of de apocalyps werkelijk uit één stuk is, en zo ja, hoe dan. Dit vraagt om een consistent concept, en als dat niet bij uitstek een vraag voor de filosoof is, voor wie dan wel?

Al schittert Doelands boek van de scherpe afrekeningen met toxische wensdromen aan de ene kant en van gevoelige duidingen van onze verknoopte kwetsbaarheid aan de andere, déze filosofische vraag schittert in afwezigheid. Zo blijft de apocalyps, waar het hele boek niet-temin om draait, in conceptuele duisternis gehuld. Maar is dat erg? Doeland wekt bij de lezer geenszins de verwachting dat ze die vraag zal stellen, laat staan beantwoorden, terwijl ze de verwachting die ze wel wekt – een antwoord op de existentiële vraag hoe we zo goed mogelijk kunnen leren uitsterven – met verve inlost. Wat dat betreft is haar missie geslaagd. Toch betekent *goed* uitsterven denkkelijk ook dat we, zolang we nog leven en misschien zelfs onze eigen scheepsramp zullen overleven, ons leren oriënteren op de apocalyps, zo niet om erger te voorkomen, dan wel om *anders* verder te gaan. En dan zal naar de filosoof worden gekeken om iets te doen dat ook al sinds Plato tot zijn takenpakket behoort: concepten creëren. Tenminste, als filosofen dan nog niet zijn uitgestorven.

Lisa Doeland, *Apocalypsofie. Over recycling, groene groei en andere gevaarlijke fantasieën*, Utrecht: Ten Have. Prijs € 20.99

De glimlach van de aarde

Het voelende denken van Albert Camus

Roel Meijvis

Wat is de filosofie van Camus? En wat is daarvan de waarde voor de 21e eeuw? In *De glimlach van de aarde* neemt Roel Meijvis de lezer mee op ontdekkingsreis door Camus' rijke oeuvre.

184 blz. | € 19,95

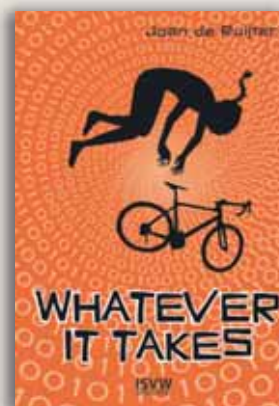
Leven als stoïcij

Of niet?

Gerard Boter & Floris Leest

Werkt een kalme houding altijd of mag je ook weleens flink boos worden? In *Leven als stoïcij. Of niet?* verdiep je je samen met twee kenners in de filosofie van de stoïcijnen.

164 blz. | € 19,95

Whatever it takes

Joan de Ruijter

Whatever it takes is een zinderende filosofische roman. Brutaal en eigentijds levert Joan de Ruijter kritiek op een mensbeeld waarin data allesbepalend zijn

340 blz. | € 24,95

Para-doxaal. Baldus de Ubaldis

‘De Feniks is een unieke en volstrekt enkelvoudige vogel waarin de soort (*genus*) bewaard wordt in het individu.’

Dit citaat van de middeleeuwse Italiaanse jurist Baldus de Ubaldis (1327-1400) kwam ik tegen op blz. 389 in *The King's Two Bodies*, het vermaarde boek uit 1957 van de Duits-Amerikaanse rechtshistoricus Ernst Kantorowicz. In dit boek gaat het, zoals bekend, om een onderzoek naar de wortels van de moderne staat. Kantorowicz maakt duidelijk dat in de late middeleeuwen allerlei juristen en filosofen nadachten over de vraag hoe je continuïteit in de samenleving kreeg. Ze kwamen op het idee dat hoge waardigheidsbekleders als de koning, de paus, de abt of de bisschop een soort onsterfelijkheid moesten krijgen die ervoor moest zorgen dat de stabiliteit in het land bleef bestaan, ook

al stierf de individuele waardigheidsbekleder. Deze mensen moesten in zekere zin meer zijn dan al te sterfelijke mensen. De fictie waarmee ze op de proppen kwamen, was dat waardigheidsbekleders niet alleen een sterfelijk lichaam hadden, maar ook een soort etherisch, subliem of engelachtig lichaam dat niet kon sterven en dat dus bleef bestaan na hun dood.

Deze fictie – het is een woord dat Kantorowicz herhaaldelijk gebruikt, ook al zouden we misschien ook van ‘ideologie’ kunnen spreken – zou maatgevend blijken te zijn voor latere politieke en juridische discussies over gezag. Gezag ontleent de waardigheidsbekleder niet zozeer aan zijn persoonlijkheid, ook al werd het belang ervan door de juristen uit de middeleeuwen niet zomaar terzijde geschoven, maar aan precies de waardigheid die hij als het ware van bovenaf, dat wil zeggen door de nabijheid van het goddelijke, mee kreeg. *Dignitas non moritur*, was de formule waarmee de juristen genoemde waardigheidsbekleders van

René ten Bos

gezag voorzagen: waardigheid sterft niet. Je kunt het niet zomaar afnemen. Het hele idee dat je bijvoorbeeld een ambtenaar in functie volgens de wet niet mag beledigen, stamt van deze oude juridische fictie af. Net als trouwens het idee dat je geen majesteitschennis mag plegen, ook al willen bepaalde sociaalliberale politici, die helemaal niets hebben met alles wat riekt naar het 'hogere', graag van dit in hun ogen obsoleete idee af.

Die hedendaagse discussie hoeft ons hier niet bezig te houden. Veel interessanter is dat die middeleeuwse juristen in hun pogingen om hun fictie geloofwaardig te maken vaak op de propfen kwamen met die oude mythische vogel waar Baldus het over heeft. Kantorowicz schrijft het idee om al die waardigheidsbekleders te vergelijken met Feniks toe aan ene Bernardus van Parma, een andere Italiaanse jurist die vermoedelijk in

1263 overleed. Feniks is één van die zeldzame creaturen waarin de individu samenvalt met de soort. De rechts-historicus spreekt niet zonder humor van een 'ornithologische dualisme' (p. 390) dat de sterfelijkheid van het individu koppelt aan de onsterfelijkheid van de soort. Voor de juristen was dit een uitermate aansprekende analogie om hun gedachten over sterfelijke maar ook onsterfelijke koningen, pausen, abten en bisschoppen kracht bij te zetten. De analogie was vooral aantrekkelijk omdat een vogel die steeds uit zijn eigen as herrijst niet door bijvoorbeeld seksuele activiteit verwekt hoeft te worden, iets wat kennelijk goed past bij al die kuise middeleeuwse rechtsgeleerden. Feniks is, in hedendaagse termen, een *queer* vogel die iedere discussie over man of vrouw overbodig maakt en dus de status van een hermafrodit heeft, een vogel ook waarbij de sterftedatum tegelijkertijd de geboortedatum is en tot slot een vogel waarbij de ouder altijd ook het kind is.

De vogel verschijnt dus als een metafoor om te laten zien dat het politieke lichaam (*corpus politicum*), ondanks alle individuele grilligheid, onsterfelijk is. De staat, de instituties, de hele *body corporate* zijn, net als Feniks, onsterfelijk, nooit seniel of dronkzuchtig, nooit ziek en absoluut zonder enige geilheid. Of dat allemaal nog van toepassing is op de relatie tussen hedendaagse instituties en hun bestuurders valt natuurlijk te bezien.

Filosofische vrienden

‘The women are up to something’ was een uitspraak van de Oxford-rector toen Elizabeth Anscombe (1919-2001) samen met Iris Murdoch (1919-1999), Philippa Foot (1920-2010), en Mary Midgley (1919-2018) plannen smeedde om de benoeming van president Trumans eredoctoraat te stoppen. Deze president had een aantal jaren eerder Japan op de knieën gedwongen door atoombommen op Hiroshima en Nagasaki te gooien. Volgens het kwartet waren er genoeg ethische redenen om dit doctoraat te weigeren. De situatie geeft een duidelijk beeld van de manier waarop deze filosofen ethische discussies aanvroegen: niet als een abstracte discipline, maar als een manier van denken die tot praktische conclusies leidde. Hoewel hun invloed vaak is onderschat, verschenen er de afgelopen tijd maar liefst twee groepsbiografieën die het leven en werk van deze ethisch bevlogen denkers beschrijven: Benjamin Lipscomb’s *The Women Are Up to Something* en Clare Mac Cumhaill & Rachael Wiseman’s *Het kwartet*. Beide boeken geven een interessant beeld van de vroege ideeënontwikkeling van een paar belangrijkste filosofen uit de twintigste eeuw.

Door Quintus Masius

De meeste denkers koesteren het ideaal van een intellectuele vriendschap. Volgens Kant kan een intellectuele vriendschap tot morele perfectie leiden en volgens Aristoteles behoort zo’n vriendschap tot het hoogste goed. De diepe vriendschap die Elizabeth Anscombe, Philippa Foot, Mary Midgley en Iris Murdoch opbouwden in Oxford rondom de Tweede Wereldoorlog is een voorbeeld van zo’n geslaagde intellectuele vriendschap. Niet alleen deelden deze denkers lief, leed, huizen en mannen met elkaar, ook ontwikkelden ze een filosofie die afstak tegen het heersende tijdsbeeld.

Vriendschap

Het meest aansprekende aan beide biografieën is de beschrijving van de eerste prille vriendschappen. Beide biografieën bevatten ook veel foto’s, brieffragmenten, en tekeningetjes, alhoewel *Het kwartet* hier wat royaler in is. Deze toevoegingen geven de biografieën schwing; zo zien we, bijvoorbeeld, een bejaarde Midgley in het water spartelen terwijl Foot en Murdoch in een tuinstoel zitten. Mooi zijn ook de brieven en tekeningetjes die Murdoch naar haar vrienden stuurt wanneer ze in

een moeilijke tijd zitten; de creativiteit spat er vanaf. Opvallend zijn de offers die de filosofen voor elkaar willen brengen. Zo staakte Murdoch haar avances op een man om Foot niet in de weg te lopen, terwijl deze laatste haar hoogleraarschap aan Anscombe wilde geven. Pijnlijk zijn dan ook de situaties die ontstaan wanneer de vriendinnen elkaar moeten teleurstellen. Hier moet vooral Murdoch het ontgelden: zo wordt haar verliefdheid op Anscombe niet beantwoord en wordt haar ingezonden paper afgewezen door Foot wegens gebrekkige kwaliteit. Desondanks geven beide biografieën weer dat hun vriendschap tegen een stootje bestand is, mede omdat geen van deze denkers kinderachtig is. Het lukt beide biografieën daarom ook goed om met de personages mee te leven. Je merkt dat de auteurs erg begaan zijn met de denkers. Zo beschuldigt Lipscomb Murdochs echtgenoot van lijkenpikkerij en steken Mac Cumhaill & Wiseman hun afkeuring ten aanzien van Foots ex (die van haar scheidt omdat ze geen kinderen kon krijgen) niet onder stoelen of banken.

Meer Midgley graag

Aantrekkelijk aan beide biografieën is de karakterbe-

schrijving van de behandelde filosofen. Als lezer kun je niets anders dan van deze personages houden. Het meest in het oog springend is Murdoch, van wie het karakter lijkt op dat van een geniale maar soms ook wel getergde kunstenaar. Ook Anscombe en Foot worden sterk neergezet. De eerste als een kettingrokende non-conformist en de tweede als een *grande dame* die zich bovendien fanatiek inzette bij Oxfam. Het karakter van Midgley blijft evenwel wat onderontwikkeld in beide biografieën. Hoewel alle schrijvers een warme persoonlijke relatie met Midgley hebben opgebouwd, blijft haar karakter een beetje vlak. Dit terwijl Midgley een opvallende levensloop had. Ze verruilde al vroeg Oxford voor meer provinciale universiteiten en publiceerde pas rond haar zestigste haar eerste boek. In de tussentijd had ze echter niet stilgezeten: ze specialiseerde zich in de ethologie, bekommerde zich om haar gezinsleven en was recensent van filosofieboeken bij de BBC. Echter, beide biografieën zetten haar levensloop wat prozaïsch neer. Desondanks zijn alle auteurs erg te spreken over Midgley. Ze wordt neergezet als een lieve zorgzame vrouw, die linzensoep voor je kookt, tips geeft over de omgeving en veel brieven, verslagen en foto's opduikt en ter beschikking stelt aan de biografen. Hierdoor lijkt het erop dat de auteurs haar meer als een getuige zagen dan als een filosoof in haar eigen recht. Ze hadden beter moeten weten. Midgley is namelijk een verraderlijke filosoof: ze schrijft toegankelijk en heeft een bescheiden houding. Zo gebruikt ze huis-tuinen-keukenmetaforen (ze stelt bijvoorbeeld dat een filosoof en een loodgieter min of meer hetzelfde te werk gaan), die bij nadere bestudering toch vaak een diep filosofisch probleem aansnijden. Daarbij leent haar denken zich goed in het dierenrechten en klimaatdiscours. Dit heeft tot gevolg dat de filosofie van Midgley

Elizabeth Anscombe

Mary Midgley

Philippa Foot

Iris Murdoch

de laatste jaren veel meer onder de aandacht komt.

Stoere mannenfilosofie

Wanneer je een beetje bekend bent met het werk van Midgley, merk je dat beide biografieën sterk leunen op haar kritische analyse van denkers die alleen empirie en logica toestaan als verklaringsmodellen. In haar boeken richtte Midgley vooral haar pijlen op moderne denkers als Richard Dawkins en Daniel Dennett, maar beide biografieën trekken deze kritiek door naar het Oxford van de jaren dertig. Dit voorstel overtuigt, omdat al deze Oxforddenkers filosofie willen reduceren tot een paar basiselementen (bijv. genen, neuronen, proposities) die alles verklaren. Hoewel dergelijke exercities vaak worden bekritiseerd om hun knulligheid (zie bijvoorbeeld Dawkins' cultuurfilosofie op grond van memes), ziet Midgley hier dieperliggend gedrag dat we het beste kunnen samenvatten als 'filosofische stoerdoenerij'. Hun teksten analyserend concludeert Midgley dat deze denkers zich vooral op de borst kloppen dat zij intellectueel dapperder zijn omdat zij wél een koud onverschillig mechanistisch universum durven te aan te kijken. Met haar kennis van ethologie wijst Midgley er telkens op dat tegenstrijdige data worden weggepoetst (bijvoorbeeld emoties of tradities) en andere narratieven (bijvoorbeeld een betekenisholisme) worden genegeerd of belachelijk gemaakt. Waar denkers als Alfred Ayer, Richard Hare, en John Austin zich op de borst sloegen dat zij op grond van empirie en logica amorele conclusies durfden te verdedigen, verzette het filosofisch kwartet zich tegen deze stijl van denken. *The Women Are Up to Something* is in deze kritiek wat explicieter omdat Lipscomb wat meer overtuigt is van deze visie, die vooral door Midgley zelf in haar latere werk is ontwikkeld.

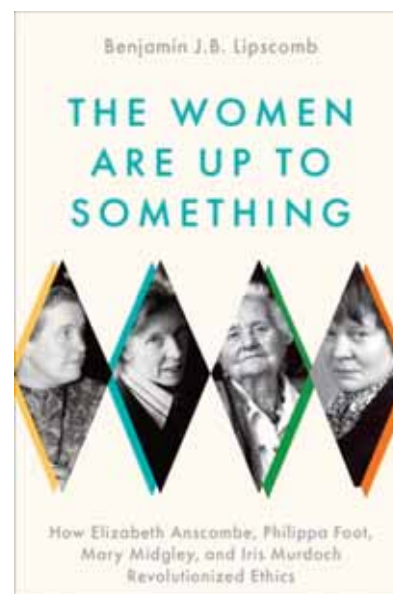
Beide biografieën beschrijven goed waar het kwartet zijn inspiratie vandaan haalde: de continentale traditie en Oxford-docenten als Donald McKinnon en Robin Collingwood. Maar de grootste inspiratie kwam van Wittgenstein. Deze bekende denker bouwde in de laatste jaren van zijn leven een intellectuele vriendschap op met Anscombe. Deze vriendschap was zo intens dat Wittgenstein met Anscombe de *Philosophische Untersuchungen* construeerde en dat zij ook werd opgenomen in zijn testament. Hierdoor beargumenteren beide groepsbiografieën dat er symbiose is ontstaan tussen het werk van het kwartet en dat van de latere Wittgenstein. Een prikkelende stelling die mij wel overtuigt.

Later denken

Terwijl de biografieën sterk zijn in de beschrijving van de vroege ideeënontwikkeling van het kwartet, missen ze de diepgang rondom de latere ontwikkelingen. Natuurlijk, Anscombes (her)introdactie van de deugdethiek, Foots ontdekking en ontwikkeling van het Trolleyprobleem, Murdochs platonisme en Midgleys ethologische filosofie worden genoemd, maar de diepere lagen blijven achterwege. We hebben het al eerder gehad over de gebrekkige behandeling van het latere werk van Midgley, maar ook bij de andere denkers laten de biografen de urgentie van hun denken na. Zo wordt, bijvoorbeeld, Anscombes latere uitspraak dat er zonder God geen ethiek kan zijn gekoppeld aan haar katholicisme, terwijl deze conclusie meer volgt uit een tamelijk technische analyse van de moderne Westerse ethiekgeschiedenis. *Het kwartet* treft hier de minste blaam, aangezien dit boek expliciet vermeldt dat het zich richt op de beginjaren. Het is daarom hopen dat de auteurs Mac Cumhaill & Wiseman daarom ook een tweede deel uitbrengen waarin wordt ingegaan op de latere filosofie en het leven van deze denkers. Gezien het succes van beide boeken en hun projecten rondom vrouwelijke filosofen lijkt me dat geen ijdele hoop.

Clare Mac Cumhaill, Rachael Wiseman, *Het kwartet. Hoe vier vrouwen de filosofie opnieuw tot leven wekten*. Vertaald door Rogier van Kappel en Ruud van de Plassche, Amsterdam: Ambo|Anthos. Prijs € 26.99

Benjamin J.B. Lipscomb, *The Women Are Up to Something. How Elizabeth Anscombe, Philippa Foot, Mary Midgley, and Iris Murdoch Revolutionized Ethics*, Oxford: Oxford University Press. Prijs € 24.99

Een gereedschapskist voor filosofen

Interview met Chiara Robbiano

Professor Chiara Robbiano doceert filosofie aan University College Utrecht, waar ze ook hoofd van het honoursprogramma en voorzitter van de diversiteitscommissie is. Ze zet zich in voor inclusiviteit — in haar lessen besteedt ze veel aandacht aan vrouwelijke en niet-westerse filosofen. Ik ken haar als mijn scriptiebegeleider en als een geweldige docent in wereldfilosofie, vooral Japanse boeddhistische filosofie. Ik interviewde haar over de bloemlezing die ze met dr. Sarah Flavel heeft samengesteld, getiteld *Key Concepts in World Philosophies: A Toolkit for Philosophers* ('Belangrijke concepten in wereldfilosofieën: Een gereedschapskist voor filosofen'). We spraken over diversiteit, het verschil tussen filosofie en antropologie en haar diepste wens voor de ontwikkeling van het vakgebied.

Door Marah Seremak

Hoe hebben jullie de bijdragen voor de bloemlezing geselecteerd?

We hebben experts uit uiteenlopende filosofische tradities uitgenodigd om te schrijven over hun favoriete, transformatieve concept — een concept dat een betekenisvolle impact op hun leven heeft gehad en anderen kan inspireren. De bijdragen moesten beknopt zijn en inzicht bieden in concepten die doorgaans niet worden verkend — een inkijkje in iets wat je normaal gesproken niet zou lezen. Iedereen was zeer enthousiast over het project en genoot van de mogelijkheid om over hun lievelingsconcept te schrijven.

Ik stel me voor dat het hen een platform bood buiten hun gebruikelijke curriculum, om zich te verdiepen in een onderwerp van persoonlijk belang.

Ja, en uitgebreid onderzoek was niet nodig omdat ze al bekend waren met hun concepten. Ze hoefden de ideeën alleen nog op papier te krijgen. Als redacteuren werkten Sarah en ik nauw samen met Bloomsbury om

toegankelijkheid voor alle lezers te waarborgen, inclusief beginners. Zo hebben we hulpmiddelen als woordenlijsten toegevoegd in het boek. Aanvullende studievragen en verdiepende literatuur zijn online beschikbaar. Het boek is bedoeld voor iedereen met een interesse in filosofie. Daarom ben ik trots dat het de algemene titel 'gereedschapskist voor filosofen' draagt, in plaats van 'voor wereld- of interculturele filosofen'. Zelfs gespecialiseerde academici zijn beginners tegenover sommige hoofdstukken. Als ze bijvoorbeeld Aziatische filosofie of inheemse filosofie hebben gestudeerd, zijn ze een beginner in Afrikaanse filosofie. De filosofen die Sarah en ik kennen werken voornamelijk in Aziatische en Europese filosofieën, dus we hebben hen gevraagd om experts in inheemse en Afrikaanse filosofie aan te bevelen. Via deze connecties slaagden we erin om meer bijdragen uit het mondiale Zuiden (*Global South*) op te nemen.

Hebben jullie de drie delen van de bloemlezing bedacht na het verzamelen van de bijdragen of hebben jullie specifieke vragen gesteld aan de experts?

Na het verzamelen van de bijdragen! We hebben ervoor gekozen om geen traditionele filosofische categorieën

zoals metafysica, epistemologie of ethiek te gebruiken. In plaats daarvan gebruiken we een toegankelijke taal die resoneert met een breder publiek. Het eerste deel heet ‘Hoe verkrijgen we kennis over onszelf en de werkelijkheid?’ Het tweede deel heet ‘Hoe cultiveren we onszelf en gaan we relaties aan met anderen?’ Dit deel gaat van kennis naar actie, in de zin van: hoe word ik een beter mens? Het derde deel, ‘Hoe uiten we onszelf?’, is een beetje ongebruikelijk. Het gaat over expressie en creativiteit, waarmee we niet zozeer op esthetiek doelen, maar meer op creatie en het vermogen om spontaan te reageren in dialoog met anderen. Dit deel gaat dus in de richting van kunst, maar ook naar het gesprek tussen mensen en tradities.

Waarom hebben jullie ervoor gekozen om de bijdragen niet te rangschikken op basis van de locatie van herkomst van de concepten? Een Chinees concept wordt gevolgd door moderne Koreaanse, Afrikaanse en oude Griekse concepten. Waar zit de logica in deze volgorde?

We wilden de nadruk leggen op de concepten zelf in plaats van hun geografische oorsprong. Het doel is dat dit op een gegeven moment gewoon filosofie is, niet ‘wereldfilosofieën’. Een van de taken van filosofen is om concepten aan te bieden die ons in staat stellen na te denken over onze situatie — gereedschap om te kunnen reflecteren en communiceren over fundamentele aspecten van onze ervaring. Het doel van ons boek was niet om alle belangrijke concepten van elke traditie te behandelen, maar om een gevarieerde selectie aan te bieden. Bryan van Norden karakteriseerde het treffend als een ‘filosofische doos bonbons’. Lezers kunnen concepten kiezen die hen interesseren, bijvoorbeeld het goede leven, karma of ezumezu-logica.

Dit maakt het toegankelijk voor mensen die normaal gesproken niet geïnteresseerd zijn in bijvoorbeeld Azteekse filosofie, omdat het boek is geordend op basis van onderwerpen die iedereen zouden kunnen interesseren.

Precies. We willen dat lezers het boek benaderen op basis van hun interesses, niet op vooraf gevormde ideeën. In plaats van te denken: ‘Ik ben geïnteresseerd in Afrikaanse filosofie’, kunnen ze denken: ‘Ik ben geïnteresseerd in geluk!’ De inzichten over geluk komen uit verschillende tradities en bieden diverse perspectieven en instrumenten om hetzelfde idee te onderzoeken. Ons doel is om lezers uit hun comfortzones te halen, om hun horizon te verbreden. Door het boek alfabetisch te organiseren voorkomen we dat lezers gemakkelijk delen overslaan die ze aanvankelijk minder

aanspreken. We gebruiken voetnoten om bijdragen met thematische overlap met elkaar te verbinden, zelfs als ze afkomstig zijn uit verschillende tradities. Bijvoorbeeld: na het lezen van een essay met een Japans perspectief op belichaamde kennis kunnen lezers worden verwezen naar een gerelateerde Azteekse bijdrage.

De verschillende stemmen staan dus gelijkwaardig naast elkaar, als hulpmiddelen om de menselijke ervaring te begrijpen. Maar elke filosoof in de bloemlezing verhoudt zich tot een andere filosofische context. Op welke manier leidt dit tot verschillen in de vorm van de bijdragen en in hoe de auteurs zich tot hun bronnen verhouden?

In veel bijdragen verwijzen de schrijvers naar hun bronnen, lichten ze ze toe en bouwen ze erop voort. Sommigen zijn meer beschrijvend en presenteren bijvoorbeeld verschillende Indiase modellen om te begrijpen wat ‘natuur’ is — ook dit kan een originele interpretatie zijn. Anderen verzinnen nieuwe concepten, in dialoog met specifieke bronnen. We hebben de auteurs aangemoedigd om altijd hun bronnen te vermelden, omdat we willen dat lezers leren hoe ze filosofie moeten bedrijven. In sommige gevallen kregen we als antwoord: ‘We hebben geen primaire teksten, we hebben alleen mondelinge bronnen.’ We werden geconfronteerd met de uitdaging dat verschillende tradities verschillende manieren hebben om naar hun bronnen te verwijzen. Terwijl sommigen uitgebreide tekstuele bronnen hebben, hebben anderen bijvoorbeeld alleen spreekwoorden of teksten die een vertekend beeld geven. Hoe kunnen we bijvoorbeeld ideeën zoals tijd of geluk begrijpen in een traditie waarvan de enige beschrijvingen afkomstig zijn van christelijke, koloniale machthebbers? In dergelijke gevallen kunnen we bijvoorbeeld de geciteerde poëzie in die bronnen analyseren of de instrumenten bestuderen die worden gebruikt om tijd te meten. Om te begrijpen wat het betekent om een mens te zijn, moeten we misschien verder kijken dan alleen tekst. Voorwerpen analyseren kan filosofisch werk zijn als we proberen te achterhalen wat een groot concept als geluk betekent voor de mensen die het object gebruiken.

Het interpreteren van artefacten klinkt als antropologie. Wat maakt dit een filosofisch boek?

Ik geloof dat antropologen filosofen zijn, wanneer ze de aannames onderzoeken die ten grondslag liggen aan de gedachten en handelingen van de mensen die ze bestuderen. Wanneer antropologen mensen interviewen over vrijheid, gaan ze er niet vanuit dat dat concept makkelijk een-op-een te vertalen is. Hoewel de per-

Chiara Robbiano

spectieven in dit boek bepaalde mensen, uit een bepaalde plaats en tijd, geïnformeerd kunnen hebben, gaat dit boek over de concepten, niet zozeer over de mensen. We bieden interpretaties aan die wellicht heersen in een specifieke culturele context, maar het gaat nu over wat het voor de lezer kan betekenen. Waar wij een interpretatie geven van vrijheid, zou een antropoloog bij een bepaalde groep mensen na kunnen gaan of vrijheid voor hen hetzelfde betekent. Het zou een mooie samenwerking tussen disciplines kunnen zijn.

Soms vraag ik me af of filosofie niet gevangen zit in abstracte veronderstellingen, terwijl antropologie direct bewijs levert door middel van interacties met mensen. Maar uit uw verhaal begrijp ik dat filosofie zich op concepten en woorden richt, in plaats van het doen van uitspraken over specifieke groepen.

En niet alleen woorden: filosofie kan reflecteren op *waarden*, die ook tot uiting komen in gedrag. Als we jong zijn en beginnen met reflecteren, imiteren en internaliseren we de waarden van de mensen om ons heen, bijvoorbeeld over wat het betekent om gelukkig of vrij te zijn. Onze acties drukken allerlei impliciete denkbeelden uit. Bijvoorbeeld: we hebben misschien geen volledig idee van wat het betekent om in een samenleving te zijn, maar toch begroeten we mensen, botsen we niet wanneer we op straat lopen en helpen we soms mensen zonder iets terug te verwachten. We

zijn ons misschien niet bewust van de oorsprong van onze waarden. Filosofie kan ons helpen reflecteren over de oorsprong en hoe ze onze manier van omgaan met onszelf en onze omgeving beïnvloeden.

De waarden in dit boek worden niet uitgedrukt door het individu, maar door een netwerk van wezens — de delen gaan over hoe we kennis verwerven, hoe we onszelf cultiveren, hoe we ons verhouden tot anderen en we onszelf uiten. Wat wilden jullie bereiken met deze inclusieve taal?

Sarah en ik geloven dat mensen zich niet moeten beperken tot hun eigen niche of alleen hun eigen cultuur moeten bestuderen. De inleiding, 'Diversiteit waarderen', opent de bloemlezing met onze gedeelde veronderstelling dat mensen bestaan in een netwerk van onderling verbonden individuen, ongeacht hun overtuigingen of achtergronden. Om goed met elkaar om te gaan en de waarde van onze verschillen te zien, is het belangrijk om diverse perspectieven te begrijpen. Dan kunnen we profiteren van onze verschillen in plaats van bijvoorbeeld andere perspectieven te negeren.

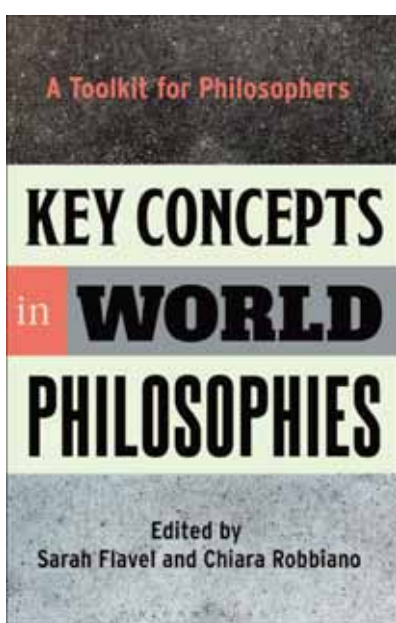
Door de inclusieve aard van het boek kan ik vertrouwd raken met een perspectief, zelfs als het bijvoorbeeld Oost-Afrikaans is en ik niets over die regio weet.

Ja, maar ik benadruk graag dat we de menselijke aard niet willen homogeniseren, en evenmin willen we lezers overtuigen van een enkele, correcte kijk op de wereld. We streven ernaar de rijkdom te laten zien die ontstaat wanneer verschillende stemmen samenkomen. We willen een ideale gemeenschap zijn van wetenschappers en lezers, die overal ter wereld schrijven en lezen, inclusief het mondiale Zuiden. Allen wilden een concept delen waarvan we dachten dat de rest van de gemeenschap er baat bij zou hebben, met het besef: dit is mijn individuele bijdrage, een enkel juweel in Indra's Net. ['Volgens een pre-boeddhistische mythe heeft de god Indra een web met een juweel op het kruispunt van elke twee draden. Elk juweel is zo helder dat het elk ander juweel in het net weerspiegelt. Het is een metafoor voor de manier waarop elk ding dat bestaat afhankelijk is — in bestaan en identiteit — van elk ander ding dat bestaat.' — red.]

Het motto van het boek luidt: 'Aan onze studenten en onze kinderen, dat jullie mogen leven in een wereld die dialoog benut als brug over verschillen'. Wat betekent dit persoonlijk voor jou?

Dit is mijn diepste wens. Werken tussen disciplines of

tradities is ongetwijfeld een uitdaging. Het is makkelijker samen te werken met mensen die onze vaktaal begrijpen en geen vertalingen nodig hebben. Maar als we ons inzetten voor samenwerking komen waardevolle inzichten naar boven. Hoewel er waarden in dit boek staan die misschien niet overeenkomen met de mijne, kies ik ervoor niet 'voor' of 'tegen' te zijn. In plaats daarvan streef ik ernaar te begrijpen waarom iemand het concept heeft belicht en hoe dit hun ervaring vormgeeft. In mijn klaslokaal moedig ik dialoog aan door studenten verschillende perspectieven te laten innemen, juist die waar ze het mogelijk niet mee eens zijn. Mijn doel is om mensen nieuwsgierig te maken en ze een inkijkje geven buiten hun eigen bubbel. We zouden kunnen denken: 'jij bent anders dan ik, dat maakt je kostbaar, vertel me over jouw wereld.'

Chiara Robbiano and Sarah Flavel (red.), *Key Concepts in World Philosophies: A Toolkit for Philosophers*, Londen: Bloomsbury Publishing. Prijs € 27,99

Advertentie

ISVW

BASISCURSUS INLEIDING IN DE ETHIEK

START: 11-12 NOVEMBER 2023

5 weekends, v.a. € 380,- per weekend

De aarde warmt op, de koopkracht neemt af, polarisatie neemt toe. Er is volop debat, maar de onderliggende morele vraag 'Hoe moeten we handelen?' wordt verrassend weinig gesteld. Hoe formuleren filosofen een antwoord op deze vraag? En wat doe je als je er zelf mee wordt geconfronteerd in je eigen leven? In deze cursus maken we kennis met vijf ethische benaderingen, van Aristoteles via Levinas naar Nussbaum, en leer je deze met de methode van het dilemmaberaad toe te passen op je eigen leven. Met **Jan Flaming**.

Het echtpaar Levinas op de ISVW in 2015

Nietzsche: een ode aan het leven

Voor het eerst zijn de verzamelde gedichten van Friedrich Nietzsche in het Nederlands vertaald. *Dit alles ben ik* is een juweel van een boek dat de essentie van Nietzsche ontsluit: leven als onverzadigbaar vuur.

Door Arthur Veenstra

Ard Posthuma heeft zijn decennialange affiniteit met Nietzsche bekroond met de bundeling, vertaling en toelichting van de gedichten van deze filosoof. Het boek bevat een ruimhartige selectie van Nietzsches gedichten, chronologisch ingedeeld in de belangrijke periodes. De Nederlandse vertaling is naast het Duitse origineel weergegeven. Je kunt dus naar believen overschakelen naar het Duits als je wat meer duiding of begrip nodig hebt bij een bepaalde dichtregel of gedicht. Daarbij is vrijwel ieder gedicht voorzien van een gedetailleerde toelichting. Mede door die annotaties slaagt deze gedichtenbundel erin om de rijke literaire en filosofische wereld van Nietzsche te ontsluiten. En dat is puur genieten.

Waarheen? Daarheen!

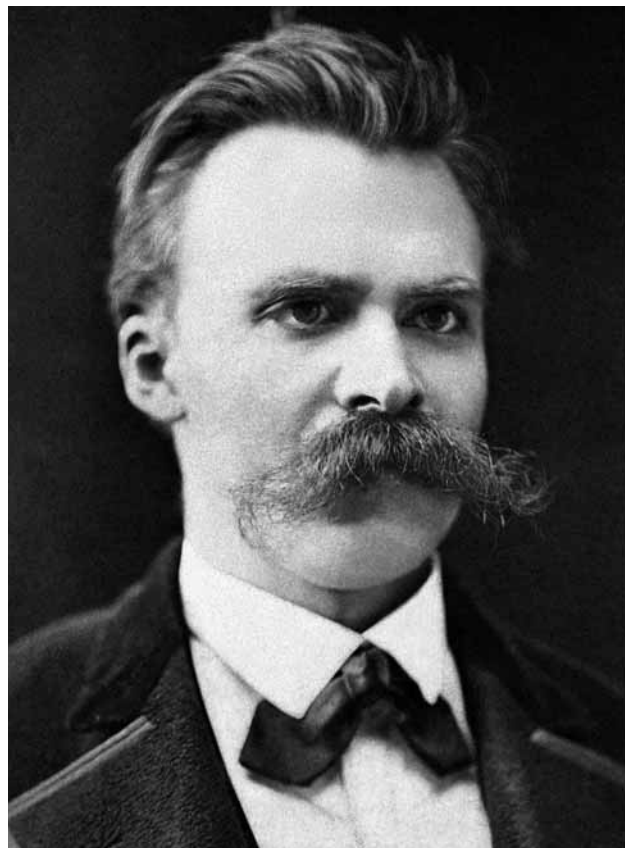
Ieder gedicht kun je lezen als een boodschap waarin de ideeën- en belevingswereld van Nietzsche samenkomt. Het totaaleffect van het lezen van de verzamelde gedichten is dat je affiniteit krijgt met zowel Nietzsche de persoon als met zijn filosofische project.

Neem bijvoorbeeld het gedicht 'Naar nieuwe zeeën'. Posthuma legt uit dat dit gedicht is gewijd aan Columbus. Columbus was voor Nietzsche natuurlijk een pa-

radigmatisch voorbeeld. Volgens Nietzsche had de oude moraal, die vooral op medelijden was gebaseerd, afgedaan. De zoektocht naar een nieuwe richtinggevende filosofie zag hij als een ontdekkingsreis waarvan hij – net als Columbus – een bestemming vermoedde, maar die hij nog niet helemaal kon zien. Dat maakte die reis een nogal hachelijke onderneming. Waarheen gaat die reis dan? Is de reis niet al gedoemd bij de start?

Het gedicht 'Naar nieuwe zeeën', opent met: 'Dáárheen – wil ik ... Naar de zee ...'

Posthuma legt uit dat dit 'Dáárheen' een verwijzing is naar Goethes gedicht *Mignon* met die aanlokkende openingszin: 'Ken je het land, waar de citroenen bloeien'. De coupletten in Goethes gedicht eindigen met het herhaalde 'daarheen, daarheen'. Uiteraard gaat

Friedrich Nietzsche

Nietzsche verder dan Goethe. Het ‘daarheen’ van Nietzsche betreft niet een aantrekkelijk land met bloeiende citroenen, maar het onbekende: de zee als symbool voor de reis, de oneindigheid, en de belofte van een nieuwe nog onbekende bestemming. Het gedicht is dus een bezielende oproep van een ontdekkingsreiziger pur sang, die zijn potentiële medereizigers wil motiveren om het bekende land – de oude moraal – te verlaten, om zich aan te sluiten bij zijn zoektocht naar een nieuwe moraal: Dáárheen!

Nietzsches essentie

Wat kenmerkte Nietzsche als persoon? Het gedicht *Ode aan de melancholie* komt denk ik dicht in de buurt. De eerste drie coupletten zijn een ode aan de godin van de melancholie die wordt gepersonifieerd door de natuur. Nietzsche roept natuurbeelden op: stromende rots rivieren, vlinders, bulderende lawines, etc. Het vierde couplet bevat de onverwachte verschuiving van het perspectief. Plots identificeert de dichter zich met de natuur: ‘Dat alles ben ik – ... bekoorde vlinders, hunkerende bloemen, gretige aasgier, steile gletsjerbeek, de storm die woedt’. Posthuma merkt op dat die beelden de levensdrang in de natuur symboliseren. Dat is natuurlijk zo, maar ze symboliseren vooral ook de grote levenslust die zo kenmerkend was voor Nietzsche zelf. Nietzsche sluit dat vierde couplet af met: ‘want weet: ik blijf naar leven, leven, leven snakken!’ Het zijn de woorden van iemand die het leven op hartstochtelijk wijze ervaarde.

In het gedicht *Ecce Homo* schrijft hij: ‘ja ik ken mijn ur-natuur, onverzadigbaar als vuur’. Als de gemiddelde mens het leven beleefd als een vlammetje, dan ervaarde Nietzsche het leven als een felle brand. Posthuma gebruikt op een andere plek het oud-Nederlandse woord ‘orewoet’ om Nietzsches geestdrift, bevlogenheid, en zijn tomeloze ‘lust’ naar het leven te duiden.

Het is die enorme levenskracht van Nietzsche die veel mensen aanspreekt: iemand die onverschrokken in de wereld staat, met dat gevoel van geen vuur te heet, geen zee te diep, geen berg te hoog. De meeste mensen ervaren het leven waarschijnlijk op een wat minder meeslepende, minder grootse manier. Nietzsches gedichten gunnen ons een blik door zijn ogen en dan zien wij ook plots die wereld met meer diepte, meer intensiteit; alsof die wereld eindeloze mogelijkheden biedt wachtend om ontdekt te worden. Die levenskracht – ‘orewoet’ – is niet alleen een kenmerkend aspect van Nietzsche als persoon; je kunt het volgens mij ook zien als een van de bepalende factoren in zijn filosofische project.

Verrijkend en verdiepend

De bundel *Dat alles ben ik* is een product van liefde. Het is een absolute aanrader voor diegenen die op een aansprekende manier kennis willen maken met Nietzsche. Voor de meer gevorderde Nietzsche liefhebber is het een must-read die de kennis en begrip van Nietzsche en zijn filosofie verrijkt en verdiept.

Friedrich Nietzsche, *Dit alles ben ik. Gedichten*, vertaald door Ard Posthuma, Groningen: Historische Uitgeverij. Prijs € 40,00

Op naar een rechtvaardigere wereld

De crisissen blijven ongenadig over ons heen rollen, van dreigende energietekorten met duistere black-outs tot de officiële erkenning van de klimaatcrisis door het Europees Parlement. Decennialang hebben we onbezorgd vertrouwd op economische groei en financiële waardecreatie. Intussen verzinkt ons ooit stevige poldermodel langzaam in politiek drijfzand. We moeten anders, dat beseft is doorgedrongen. Maar hoe? Publieksfilosoof Martha Nussbaum biedt uitkomst. Ze heeft zich toegewijd aan het gestructureerd vormgeven van een rechtvaardige samenleving voor mens en dier. Haar nieuwe boek *De kosmopolitische traditie. Een nobel maar onvolkomen ideaal* is een logische stap verder op dit pad.

Door Kim Schreier

Diogenes' kosmopolitès

'Vraag me wat je wilt,' sprak Alexander de Grote. 'Ga uit mijn zon vandaan,' kaatste Diogenes terug vanuit de ton waarin hij verkoos te leven. Deze anekdote in de inleiding van het boek belicht Diogenes' onverschrokken onafhankelijkheid en gelijkwaardigheid ten opzichte van de machtige heerser. De cynicus belichaamt het *nobele* ideaal van universele menselijkheid waarbij iedereen deel uitmaakt van dezelfde kosmos, ongeacht afkomst, nationaliteit of status. Zijn egalitaire principe erkent ieders onvoorwaardelijke waarde en is intussen stevig verankerd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Maar tussen de regels door sijpelt ook het *onvolkomen* ideaal door. Diogenes en de stoïcijnse kosmopolieten na hem hadden meer oog voor de geestelijke schade die voortkwam uit hebzucht naar geld en status dan uit armoede. Zij geloofden dat een deugdzaam mens niet zou malen om materiële bezittingen. Volgens Nussbaum is dit een serieuze misvatting binnen de traditie, waarmee ze dan ook breekt.

Politiek liberalist

Nussbaum, geprezen als voorvechter van globale rechtvaardigheid, wordt vaak als kosmopoliet bestempeld. Een misverstand, meent ze zelf, en in dit boek onthult ze waarom. Ze toont zich een politiek liberalist in navolging van Hugo de Groot en John Rawls, en laat zich vooral door die laatste inspireren om rechtvaardigheidsprincipes te formuleren die een breed draagvlak vinden in een pluralistische samenleving. Zo'n dynamische samenleving, met voortdurend veranderende uitdagingen, vraagt om veerkrachtige principes die we eindeloos toetsen aan morele kwesties en praktische omstandigheden, en waarvan we hun relevantie onafgebroken afwegen tegen de alternatieven. In *De kosmopolitische traditie* past Nussbaum deze methode van reflectie en herziening toe op het kosmopolitisme.

Tweedeling van plichten

In de eerste vier essays ontrafelt Nussbaum doctrines van Cicero, de stoïcijnen, Hugo De Groot en Adam Smith over wat het goede leven als wereldburger behelst. Ze evalueert hun redenties aan de hand van hedendaagse mondiale kwesties en bespreekt zowel patronen uit de traditie die deze heren voortzetten als de gebreken die ze identificeerden en verbeterden. Onderwerpen als moraalpsychologie, pluralisme in de samenleving, de rol van de natie, ontwikkelingshulp, asiel en migratie wisselen elkaar af. In het vijfde essay maakt Nussbaum de balans op en het laatste markeert de overgang naar haar eigen capabilitybenadering.

Vrijwel onmiddellijk wordt duidelijk dat voor Nussbaum de aanhoudende tweedeling van plichten de kern vormt van de grootste tekortkomingen van het kosmopolitisme. Het erkent de plicht van rechtvaardigheid om individuen te beschermen tegen geweld en onderdrukking, maar blijft terughoudend bij een vergelijkbare plicht van weldadigheid voor mensen onder het bestaansminimum. Nussbaums visie botst met deze vrijblijvende houding jegens externe zaken. Voor haar zijn burgerlijke en politieke rechten geen voldoende voorwaarde voor een waardig bestaan, want alleen mensen zonder angst of honger, met een hoge levensverwachting en toegang tot gezondheidszorg en onderwijs kunnen verantwoordelijk worden gehouden voor hun morele keuzes.

Asymmetrische verhoudingen

Nussbaums redentie over de invloed van externe factoren op een menswaardig bestaan overtuigt. Een kind dat groeit in de buik van een moeder die honger lijdt of ziek wordt door gebrek aan toegang tot medische faciliteiten heeft meteen al mindere kaarten, dat is de harde werkelijkheid. Privileges en achterstanden worden hierdoor pijnlijk duidelijk.

Scheefgroei staat centraal in haar essay over Adam Smith. Nussbaum vindt inspiratie in Smiths visie op de broosheid van menselijke waardigheid. Met een bijna chirurgische aanpak ontleedt ze zijn betoog over de schade die armoede en onwetendheid kunnen aanrichten. Ze prijst zijn ideeën over de rol van het onderwijs hierin, reflecteert, maar schroomt niet inconsequenties in zijn politieke filosofie aan te wijzen. Smiths conclusie dat menselijke vermogens kunnen opbloeien onder gunstige omstandigheden of anders kunnen verpieteren, werkt Nussbaum zorgvuldig uit in haar eigen capabilitybenadering. *Capabilities* of vermogens zijn haar antwoord op de vraag wie je kunt zijn en wat je kunt doen op gebieden die belangrijk zijn in je leven; de vrij-

Martha Nussbaum

heid om die vermogens te kunnen ontwikkelen is essentieel voor een waardig bestaan.

Natiestaat en paternalisme

Nussbaum concludeert dat *capabilities* het beste gedijs in de aarde van de natiestaat. Hoewel ze vooral focust op de plichten van het Westen jegens andere landen en hun bevolking, speelt de natie een cruciale rol in haar internationale conceptie van de wereld. Het vertrouwen in deze staatsvorm als hoeder van menselijke waardigheid neemt Nussbaum grotendeels over van Hugo de Groot. Het essay over De Groot pleit voor een politiek liberalisme, waarin individuele vrijheid en het behoud van pluriformiteit worden beschermd door een beperkte overheid.

Nussbaum verzet zich tegen buitenlandse betweterij. Landen moeten hun politieke autonomie en zelfbeschikking behouden. Ingrijpen in binnenlandse aangelegenheden van andere naties zou alleen mogen als een regering of staatshoofd soevereiniteit misbruikt om zijn eigen volk te tiranniseren. Ook keert ze zich af van die andere vorm van inmenging: het goedbedoelde pater-

nalisme van diverse ngo's. Nussbaum leunt op empirisch bewijs en komt tot de slotsom dat financiële hulp op afstand niet effectief is en zelfs averechts kan werken. Mensen die onder het basisoniveau leven, hebben vaak te maken met meerdere problemen. Blijvende verbeteringen vragen om lokale structurele en institutionele veranderingen – bij voorkeur ingezet door de eigen burgers. Hier wankelt Nussbaum, en dat weet ze: ooit steunde ze de materiële hulp van de ngo's met stelligheid en nu komt ook nog de hier bepleite plicht voor weldadigheid op losse schroeven te staan. Niettemin wegen de huidige feiten en argumenten zwaar en zoekt ze voorlopig een middenweg in het kanaliseren van hulp via instellingen in het land zelf.

Dierenrechten

In haar laatste essays spreekt Nussbaum van waardigheid als het bezit van complexe capaciteiten voor een bewust leven dat ernaar streeft te gedijen. In het verlengde daarvan accepteert ze dat alle gevoelige wezens met bewustzijn willen gedijen. We hebben niet alleen plichten van rechtvaardigheid en weldadigheid tegenover elkaar, maar zeker ook tegenover de natuur en andere dieren. Het antropocentrische wereldbeeld voldoet al lang niet meer, aldus Nussbaum.

Kritiek

Kritiek is er genoeg op Nussbaums nieuwe boek. Kosmopolitische denkers roepen dat ze selectief winkelt en hedendaagse stromingen negeert, waardoor een onvolledig beeld ontstaat. Niet-westerse filosofen klagen over het wereldburgerschap bekeken vanuit een Westers perspectief. Terecht. Maar als een van 's werelds meest befaamde filosofen een boek schrijft over kosmopolitisme, heeft ze over die punten nagedacht, en daarom stipt ze deze heel kort in haar inleiding aan. Daarin spreekt ze van een 'onbeschaamd boek van met elkaar verweven essays, geen doorlopend historisch verhaal'. De essays draaien om de oorsprong van de tweedeling tussen rechtvaardigheid en weldadigheid, en de impact ervan op de ontwikkeling van transnationale en nationale verplichtingen.

Nussbaum lijkt te suggereren dat de kosmopolitische traditie goed op dreef is, maar halverwege struikelt. We hebben het kosmopolitische gedachtegoed omarmd. De traditie heeft ons getoond dat we de mensen om ons heen niet mogen misbruiken voor eigen gewin. Ze heeft ons geleerd niet passief toe te kijken als anderen worden uitgebuit. We hebben de plicht tot rechtvaardigheid verankerd in nationale grondwetten en internationale verdragen, als het recht om in vrijheid en vrede te leven. Maar al die waardevolle inzichten die het kosmopoli-

tisme biedt, kunnen enkel een goede leidraad zijn als we oog hebben voor haar zwakten en tekortkomingen.

Conclusie

Onze verhaallijn heeft nieuwe impulsen nodig en onze samenleving snakt naar alternatieve maatstaven om te beoordelen hoe we menselijke waardigheid waarborgen en bevorderen. Nussbaums boek biedt die.

Zijn Nussbaums redeneringen onfeilbaar? Natuurlijk niet, ze pretendeert ook niet de waarheid in pacht te hebben. Dit boek is een toegankelijk geschreven filosofische benadering over wat nodig is om minimale welzijnsrechten in een mondiaal kader vast te leggen. Typerend voor Nussbaum is haar gedegen en gestructureerde aanpak om complexe vraagstukken in behapbare delen te presenteren. Ook in dit boek spoort haar heldere conceptuele analyse ons aan om deze benadering verder te onderzoeken, kritisch te bekijken, eigen ideeën te herzien en dan te bepalen wat overboord mag en waar we verder op kunnen bouwen.

Martha Nussbaum, *De kosmopolitische traditie. Een nobel maar onvolkomen ideaal*. Vertaald door Jan Willem Reitsma, Amsterdam: Querido. Prijs € 12,99 of € 29,99

Ook verschenen

Het stellen van vragen, jezelf verwonderen en het verkennen van nieuwe denkwijzen zijn essentiële filosofische vaardigheden. Filosofen dagen je uit om diep na te denken over de wereld om je heen en je plaats daarin te begrijpen, en daarbij vooroordelen uit te schakelen. Hieronder vind je een selectie van aanbevolen boeken die je hierbij kunnen helpen.

Anne-Marie Gunnink, Paulien 't Hoen, *Nieuw denken met oude Grieken. Filosofie doen*, Gorredijk: Noordboek. Prijs € 24,90

Emilie van Opstall, *Op ooghoogte. Goessie de kwal en andere grote vraagstukken*, Amsterdam: Querido Facto. Prijs € 20,00

Kristof Van Rossem, *Vraag raak. Bewust vragen stellen in communicatie*, Leuven: Lannoo. Prijs € 25,99

Wanneer je jezelf in een uitdagende situatie bevindt of voor een complex dilemma staat, is het vaak gemakkelijk om terug te vallen op vertrouwde denkwijzen en gedachten die je niet echt verder brengen. Het boek *Nieuw Denken met de Oude Grieken* biedt een weg uit deze ingesleten denkpatronen en stimuleert de ontwikkeling van een frisse manier van denken, geïnspireerd door het gedachtegoed van de oude Grieken en dichters. Dit boek helpt je om je denkvermogen te versterken, wat op zijn beurt leidt tot weloverwogen beslissingen. Een aanrader voor iedereen die merkt dat hij of zij vastzit in oude denkpatronen.

Kinderen tonen al op jonge leeftijd een natuurlijke neiging tot filosoferen. Ze stellen vragen over zaken die voor volwassenen vaak als vanzelfsprekend worden beschouwd. Deze kinderlijke verwondering daagt volwassenen uit tot dieper nadenken. In haar boek *Op Ooghoogte* gebruikt Emilie van Opstall alledaagse situaties uit het leven van kinderen als springplank voor diepgaande filosofische overpeinzingen. Haar reflecties strekken zich uit van kwesties met maatschappelijke relevantie tot vraagstukken op psychologisch gebied.

Het stellen van vragen is een vaardigheid die ontwikkeld moet worden. Het boek *Vraag Raak* biedt waardevolle inzichten om de juiste vragen te stellen, passend bij de specifieke situatie. Dit bevordert betere en diepgaandere gesprekken. *Vraag Raak* vindt zijn inspiratie in de filosofische traditie en legt de nadruk op het verrijken van de interactie. Door middel van socratische vraagtechnieken en actief luisteren leer je hoe je andere professionals kunt begrijpen en diepgaandere gesprekken kunt voeren.

ISVW KALENDER

OKTOBER

- 25-29 CAMUS' *DE MENS IN OPSTAND*
30 THEODORE ROSENGARTEN BIJ SPU125

NOVEMBER

- 2 BOEKPRESENTATIE *LEVEN ALS STOÏCIJN. OF NIET?*
7 BOEKPRESENTATIE *WAT DENKEN DOET*
11-12 ETHIEK I: ARISTOTELES
11-12 MOGELIJKE WERELDEN III: HUME'S ERVARINGSWERELD
13 VERVREEMDING I: MARX *ONLINE*
14-15 START: MORELE REFLECTIE
16 WERELDFILOSOFIEDAG
19 KIDSCAFÉ
27 VERVREEMDING II: ARENDT *ONLINE*

Colofon

iFilosofie is het gratis tijdschrift van de ISVW. Met een kleine donatie (vanaf € 5,-) draag je bij aan de voortzetting van *iFilosofie*.

DONEER

Hartelijk dank!

Abonneer je gratis op *iFilosofie*. Zo krijg je op het moment van verschijning de nieuwste editie in je inbox.

ABONNEER

Redactie

Florian Jacobs (hoofdredacteur)
Peter Huijzer (eindredactie)
Valerie Granberg
Marthe Kerkwijk
Dani Lensen
Quintus Masius
Borre Meeuwisse
Brenno Mulder
Sanne Rombouts
Marah Rose Seremak
Joanne Rouwendal
Kim Schreier
Sam Simons
Arthur Veenstra
Rogier van der Wal

© ISVW Uitgevers

Afbeelding omslag:
Marthe Kerkwijk,
© Valerie Granberg
Afbeelding René ten Bos:
© Cortino AEG

Opmaak:
Henk Droog | Platland